

TARİHİ SÜREÇLERİ BAĞLAMINDA SUDAN'DA KUR'AN EĞİTİMİ VE TÜRKİYE'DEKİ KUR'AN KURSU TECRÜBESİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

İshak KIZILASLAN*

ORCID: 0000-0001-5272-1078

Öz: Tarih boyunca birçok İslam devletinde Kur'an öğretmek üzere eğitim kurumları açılmıştır. Bu okullar başlangıç seviyesinden kıraat-ı aşere tedrisine kadar geniş bir yelpazede Kur'an eğitimi sunan merkezler olarak ortaya çıkmıştır. Bu makalenin hedefi öncelikle, Sudan'da Kur'an eğitiminin tarihi gelişimini ve günümüzdeki durumunu ele almaktır. Bir diğer amaç olarak Sudan'da ortaya çıkan farklı isimlerdeki Kur'an eğitim kurumları ile Türkiye'deki Kur'an Kursu tecrübesinin karşılaştırılması belirlenmiştir. Sudan'ın seçilmesinde bu ülkenin coğrafi alanı itibarıyla Afrika'daki İslam ülkelerinin en büyüğü olması etkili olmuştur. Tarihinin uzun bir döneminde Osmanlı idaresi altında bulunması da göz önüne alınarak, Sudan'daki Kur'an eğitim kurumları ile Cumhuriyet sonrası Türkiye'deki Kur'an Kursu tecrübesi karşılaştırılmıştır. Ayrıca Osmanlı sonrası uzun bir dönem sömürgeci olarak Sudan'da bulunmuş olmaları dolayısıyla Kur'an eğitiminde Batılı yaklaşımların etkileri de incelenmiştir. Bu çalışmanın, benzer tecrübelerle sahip diğer İslam beldelerindeki Kur'an eğitimi gelişimlerini anlamaya katkı sunması da hedeflenmektedir. Makalede veri toplama ve bunları karşılaştırma yöntemi takip edilmiştir. Yerel araştırmacıların sundukları bilgi ve belgeler yanında özellikle Batılı yazarların kaydettikleri ve yaklaşım tarzları da verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Okuma ve Kıraat İlmi, Sudan, Halve ve Medârisü'l-Kur'an, Sömürgeciler ve Sudan'da Kur'an Eğitimi, Kur'an Kursu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, ishak.kizilaslan@marmara.edu.tr

DOI: 10.53662/esamdergisi.1147958

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 24/07/2022
Kabul Tarihi: 31/08/2022

QUR'ÂN EDUCATION IN SUDAN IN THE CONTEXT OF HISTORICAL PROCESSES AND COMPARISON WITH QUR'ÂN COURSE EXPERIENCE IN TURKEY

Abstract: Throughout history, educational institutions have been opened to teach the Qur'ân in many Islamic states. The aim of this article is primarily to discuss the historical development and current status of Qur'ânic education in Sudan. As another aim, it was determined to compare the Qur'ân education institutions with different names that emerged in Sudan and the experience of the Qur'ân Course in Turkey. The fact that this country is the largest of the Islamic countries in Africa in terms of geographical area has been effective in the election of Sudan. Considering that it was under Ottoman rule for a long time, a comparison was made with the developments in the Ottoman period, in general, after the establishment of the Republic, and the developments in Qur'ân education in Turkey. In addition, since they have been in Sudan for a long time as a colonialist, the Western approaches to Qur'ân education in this country have also been examined. It is also aimed that this study will contribute to understanding the Qur'ân education developments in other Islamic countries with similar experiences. The method of collecting data and comparing them was followed in the article. In addition to the information and documents presented by local researchers, especially Western writers' recordings and approaches are also given.

Keywords: The Science of the Qirâ'ât and Tilâwat, Sudan, The Schools of Khalwa and Madârisu'l-Qur'ân, Colonialists and Qur'ân Education in Sudan, Qur'ân Course in Turkey.

GİRİŞ

İslam ulemâsı Kur'an'ın kıraat, tilavet ve kitâbet açılarından bize kadar mütevâtiren ulaşmış olduğunda ittifak etmişlerdir. Bununla beraber onun öğretiminde en etkili usûl olarak şifâhîlik öne çıkarılmıştır. Bu da ehil bir hocadan doğrudan alınmak suretiyle gerçekleştirilebilecek bir uygulamadır. Bu bağlamda İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429), Kur'an'ın Mushafların ve kitapların muhafazasına değil de Müslümanların hafızasına (ezbere) güvenle nakledilmiş olmasını Allah'ın en büyük lütfu olarak

göstermektedir.¹ Konuyla ilgili öncelikle şuna değinmek gerekir ki Kur'an'ın, hicretten önce, henüz Mekke döneminde yazı ile tesbîtime başlandığı delilleri ile sâbittir.² Bu meyanda Kur'an tilavetinin Hz. Peygamber'den alındığı şekilde nakledilebilmesi için ilk zamanlardan itibaren hoca-talebe ilişkisi çok canlı tutulmuştur. şöyle ki sahabe sonrası Müslümanlar, kurdukları devletlerde Kur'an eğitimi maksadı ile okullar açmışlardır. Buralarda en çok değer verilen ilim dalı ise Kur'an'ın tilavet, kıraat ve kitâbeti olmuştur. Erken dönemlerde (ilk 4 asır) Kur'an eğitimi hocalar nezaretinde camilerde verilmekteydi. Ancak zamanla namaz kılanların huzurunu muhafaza etmek gayesiyle camilerin yanlarında *küttâb* denilen müstakil eğitim mekânları tesis edilmiştir. Emevi dönemi ve sonrasında bu eğitim kurumları mevcûdiyelerini devam ettirmiştir. Osmanlı zamanında ise bu okullar *sıbyan mektebi* ismi ile eğitimini sürdürmüştür.³ Hem tilavet hem de ilm-i kıraat anlamında yüksek Kur'an eğitimi almak isteyenler için de sonraları *dârülkurrâlar* kurulmuştur.⁴ Yine Osmanlı'da bu eğitimin yüksek seviyede verildiği yerlerden birinin adı da *dârülhuffâz*dır. Buralarda Kur'an eğitimini veren hocalar *şeyhü'l-kurrâ* olarak isimlendirilmiştir.⁵

İslam ülkelerinde genel anlamı ile eğitimden özel olarak da Kur'an tedrisatından bahsetmek, sözü edilen dönemin hâkim siyâsî eğiliminin önceliklerini bilmeyi gerektirmektedir. Bugüne bakıldığında İslami bir yönetim şeklini benimseyen bazı ülkelerde Kur'an'a dayalı bir eğitimin öncelendiği görölmektedir. Seküler anlayışın hâkim olduğu ülkelerde ise pozitif bilimler doğrultusunda bir eğitim verilirken İslami eğitim daha dar çerçevede sürdürölmektedir. Bununla beraber Kur'an'ın okunması ve ezberlenmesi anlamında Kur'an eğitimi her dönemde varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla herhangi bir İslam ülkesinde Kur'an eğitiminin gelişim safhalarını

¹ Ebü'l-Hayr şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kurrâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 1/6.

² Muhammad Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 1993), 41.

³ Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/543.

⁴ Dârülkurrâlara, *dârülkur'an* ve *dârülhuffâz* dendiği de olmuştur. Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'an Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım 2017), 44. Dârülkurrâlar, Osmanlı'da Kur'an'ın farklı kıraatleri ile beraber kıraat ve tilavetinin yanı sıra hafızlık eğitiminin en üst düzeyde verildiği okullar olması hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004), 57-59. Dârülkurrâlarda tecvid, harf talimi ve kıraat ilmine dair okutulan eserlere dair bk. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/554; Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 117.

⁵ Selahattin Yıldırım, *Kur'an Eğitimi Açısından Şehzade Selim'in Tire'deki Vakfıyesi* (İstanbul: Dârulhadis Yayınları, 2004), 76.

incelemek daha öznel araştırmalar yapmayı gerekli kılmaktadır. Zira bu eğitim bölgelere göre farklılık arz edebilmektedir.⁶

Makalede ansiklopedi maddelerinden [*dârülkurrâ, dârülhuffâz, Sudan, Kur'an Kursu, İbnü'l-Cezerî, Tâlim ve Terbiye*], doktora tezlerinden [“Osmanlı’da *Dâru’l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*”], makalelerden [*Osmanlı Kur’an Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri* gibi] istifade edilmiştir. Sudan’daki Kur’an eğitiminin gelişim aşamalarını detaylı bir şekilde ele alan Türkçe yazılmış müstakil bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu meyanda Abdülhamîd Muhammed Ahmed’in *el-Mesîd fi’s-Sûdân türâs ve da’ve*⁸ isimli eseri ve Anders Breidlid’in *Education in the Sudan: The Privileging of an Islamic Discourse* isimli makalesi gibi Arapça ve İngilizce kitap ve makaleler bu çalışmada en çok başvurulan kaynaklardan olmuştur. Ayrıca İslam ülkelerinin siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi ve eğitim açısından tarihi ve çağdaş gelişimlerini inceleyerek siyâsî, kültürel, ekonomik, sosyal ve hatta fert bazında sonuçlara ulaşmayı hedefleyen Amerika Birleşik Devletleri merkezli *Federal Research Division* gibi kuruluşlar başta olmak üzere Batılı kurumlar tarafından yapılmış araştırmalardan da istifade edilmiştir.

1. SUDAN’DA EĞİTİM

Müslüman coğrafyacılar, İslam’ın nüfuz ettiği Afrika’nın Atlas Okyanusu kıyısındaki Senegal ve Gambia’dan doğuda Habeşistan’ın batı sınırlarına kadar uzanan ve Büyük Sahrâ’nın güneyinde kalan İslam’ın nüfuz ettiği geniş bölgeye VIII. yüzyıldan itibaren *Bilâdü’s-Sûdân* adının verildiğini bildirmektedirler. Bugünkü Sudan Cumhuriyeti’nin toprakları bu coğrafyanın doğu kısmını teşkil etmektedir.⁹ Muhtelif idareciler elinde tarihi bit geçmişi olan belde, 16. asrın ikinci yarısından itibaren uzun bir dönem Osmanlı idaresi altında kalmıştır. Sonraki dönemlerde İngiliz işgaline uğramak suretiyle idari, sosyal, kültürel ve dînî birçok alanda ciddi kırılmalar yaşayan ve bağımsızlığını geç bir dönemde kazanan bu ülke kapladığı alan itibari ile Afrika’nın en büyük ülkesidir.¹⁰ Sudan’ın İslamlaşmasında mutasavvıfların çok büyük bir rolü olmuştur. Özellikle Mısır’ın fethini takip eden dönemlerde Osmanlı, Sudan idarecileri

⁶ Bk. Abdul-Rahman Salih Abdullah, *Educational Theory: A Qur’anic Outlook* (Makkah: Umm Al-Quara University, 1982), 25. Kur’an eğitimine dair kapsamlı bir inceleme için bk. Abdurrahmân en-Nahlâvî, *Üsûlü’l-terbiyyeti’l-İslâmiyye ve esâlîbühâ fi’l-beyti ve’l-medreseti ve’l-mücteme’* (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1428/2007), 55.

⁷ Yusuf Alemdar, *Osmanlı’da Dâru’l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

⁸ Abdülhamîd Muhammed Ahmed, *el-Mesîd fi’s-Sûdân türâs ve da’ve* (Hartûm: Dâru’s-Şerî’a, 1997).

⁹ Bu bilgiler için bk. Ahmet Kavas, “Sudan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/459.

¹⁰ Avcı, “Sudan”, 458.

ile çok iyi diyaloglar kurmuştur. Bu sayede Mısır'da ve farklı bölgelerde bulunan ulemâ buralara gç etmiştir. Ayrıca buradaki yerli halkın çocukları eğitim için Ezher başta olmak üzere farklı İslami bölgelerdeki İslami ilimlerin öğretildiği merkezlere gönderilmiştir. Hicazlı, Mısırlı ve Kuzey Afrikalı birçok âlim ve mutasavvıfın da buralara yönlendirilmeleri sonucunda İslam bu bölgede hızla yayılmıştır. Bu gelişmeler, mezkûr coğrafyada Hıristiyanlığın gerileyerek İslam'ın yerleşmesini sağlamıştır.¹¹

Sudan'daki genel eğitim ve Kur'an eğitimi hakkında bazı araştırmalar bulunsa da yeterli değildir. Bu araştırmalardan birine göre Sudan eğitim sistemini anlamak için yönetimin ideolojik ve dn yapının yanı sıra bizzat *İslamizm* ile irtibatını anlamak zaruridir. Bu araştırmada geleneksel anlayışın Kur'an'ın literal bir şekilde okunup anlaşılmasına dayalı olduğu iddia edilmiştir. Araştırma sahibine göre bu yaklaşım, Kur'an'ı daha liberal okumaya tabi tutarak ağdaş bağlamı içerisinde bir yere oturtmaya çalışan modernist İslamcı anlayış ile zıtlaşmaktadır.¹² Batılı araştırmacılar, Müslümanların Kur'an yaklaşımlarının Sudan'da zaman zaman şiddet olaylarının artmasının arkasında yatan sebep olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre, bu olumsuzluk ancak daha ılımlı ve toleranslı bir İslam anlayışının Sudan'da yerleşmesi ile giderilebilir.¹³ Batılı araştırmacıların bu değerlendirmeleri, Kur'an eğitimi amacıyla Müslümanların yaptıkları çalışmaları uluslararası kabul görecek bir iddia ile değersizleştirme ve ortadan kaldırmaya yönelik bir alt yapı çalışması olarak görülebilir. Bu yaklaşım büyük oranda sübjektif bir önyargılar silsilesine dayanmaktadır.

1. 1. Sudan'da Devlet Okullarında Kur'an Eğitimi

Sudan'da Kur'an eğitimi devlet eliyle gerçekleştirilmeye bağlı kalmamıştır. Bununla beraber özellikle bağımsızlığını kazandıktan sonra devlet yöneticileri Kur'an eğitimini resmi bir kontrol altında yürütmeyi tercih etmişlerdir. Bu yönelimde modern dönemde eğitimin belirli bir sembolik düzeni sürdüren bir sosyal sistem olarak

¹¹ Kavas, "Sudan", 37/460. *Func* krallığında yaşayanların bu şekilde topluca İslam'ı benimsedikleri ifade edilir. İzzeddin Mohamed Osman, "Sudan'da Eğitim", *İslam lkelerinde Eğitim Kongresi*, ed. Muharrem Hilmi zev (İstanbul: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2009), 164.

¹² Anders Breidlid, "Education in the Sudan: The privileging of an Islamic discourse", *Compare* 35/3 (Eylül 2005), 248. Altı yüzden fazla etnik grup olmasına rağmen ülkenin yönetim şeklini ve buna bağlı olarak kurumları ve hssaten eğitimi anlamak doğrudan dn referanslar ile irtibatlı bir konudur. Bu iddiada olan Breidlid'e göre bütün sistem bir şekilde dn bir çerçeveye sahip kılınarak devam edegelmiştir. Burada yazar Müslümanların yaşadığı ülke ile İslam şeriatının kurallarını uygulayan ülke arasında ayırım yapmaktadır. Ona göre ancak ikincisine İslam Devleti denebilir. Bu arada yazar, Sudan'ın devrik lideri mer Hasan Ahmed el-Beşir'in Mısır merkezli ortaya çıkmış fikri ve siyâsî hareket olan *İhvn-ı Mslimn* teşkilatından doğrudan etkilenmiş olduğunu ve ülkeyi bu fikr yapının gösterdiği şekilde bir şeriat kanunu ile yönetmeye çalıştığını iddia etmektedir.

¹³ Timothy Abdou Maliqalim Simone, *In Whose Image? Political Islam and Urban Practices in Sudan* (Chicago: The University of Chicago Press, 1994).

görmesinin de etkisi vardır.¹⁴ Nitekim kültürel bir başarı elde edebilmenin yolu ev, sosyal çevre ve okul arasında karşılıklı uyumdan geçmektedir. Bunlardan herhangi birinde meydana gelen bir bozukluk bu dengeyi bozacak ve istenilen başarı elde edilemeyecektir. Modern anlayış içerisinde milli bir eğitimin bazı kültürel değerleri öne çıkarırken bazılarını dışta bırakmak mecburiyetinde olduğunu söyleyenler vardır.¹⁵ Dolayısıyla devlet Kur'ân eğitiminde etkin olmayı tercih etmekle halk nazarında meşruiyet zeminini de desteklemiş olmaktadır.

Ömer Beşîr, 1990'da eğitimin tamamı ile İslâmî değerlere dayanması gerektiğini ilan etti. Sonrasında bütün kademelerde Kur'an ve hadîs dersleri zorunlu hale getirilmiştir. Üniversitelerde de bu yeni yönelimin gereği, müfredat tamamı ile Kur'an ve hadîs merkeze alınarak yenilenmiştir. Yine İngiliz işgalinde kültürel asimilasyonun etkisi ile eğitim dili haline getirilmiş İngilizce yerine Arapça temel eğitim dili olarak benimsenmiştir.¹⁶ Sudan'da eğitimin devlet tarafından tek elden yapılması için girişimler yapılmıştır. Bunu yaparken Arapça'nın temele alınması, bölgesel ve dinî bütün eğitim uygulamalarının tevhîdi hedeflenmiştir. Bunun için Millî Eğitim Bakanlığı'nca bir ortak program belirlenmiştir.

Devlet desteği ile Sudan, özellikle 1990-2000 arasında, düzenli bir şekilde yükselen bir eğitim sistemine sahip olmuştur. Buna rağmen Sudan, Arap dünyasında eğitimin en düşük olduğu ülkelerden biridir.¹⁷ Bugün din eğitimi devlet okullarında yapılmaktadır. Burada verilen dersler, üniversiteye giriş için zorunlu olarak alınması gerekenlerden oluşmaktadır. Bunun neticesi olarak bütün fakültelere 12 kredilik bir

¹⁴ Böyle bir değerlendirmeyi muhtevi analizlere bir örnek olması için bk. Pierre Bourdieu - Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, çev. Richard Nice (London: Sage Publications, 1990).

¹⁵ Bk. Anders Breidlid, "Ideology, Cultural Values and Curriculum. The Case of Curriculum 2005 in South Africa", *Perspectives in Education* 21/2 (Haziran 2003), 86-87. Sudan'da eğitimin 1956'da sağlanmış olan tam bağımsızlık sonucunda bir Araplaşma/İslamlaşmayla sonuçlandığı ve bu İslamcı vizyonun Güney Sudan'ın etnik ve dilsel farklılıklarına adapte olamadığı iddiası için bk. State University (SU), "Sudan: Educational System Overview" (Erişim 2011).

¹⁶ Federal Research Division, *Sudan-A Country Study*, ed. La Verle Berry (Washington DC: Library of Congress, 2015), 123. Bu bilgilerin alındığı bu kitapta da belirtildiği üzere Amerika Birleşik Devletleri bütün ülkelerin (özellikle İslâm ülkeleri) siyâsî, kültürel, ekonomik, dinî, sosyal vb. her yönden panoramasını detaylı bir şekilde ortaya koymak amacıyla ciddi finansmanlarla uzman araştırmacılar istihdam etmektedir. Bu kişiler, o devletlerin istihbarat teşkilatlarını ve kurumlarını içerisinde buldukları sistemle bağlantısı içerisinde ve tarihi/kültürel arka planı da hesaba katarak incelemektedirler. Bu tarz çalışmalar, farklı branşlardan sosyal araştırmacıların oluşturduğu bir ekip tarafından yazılı bir hale getirilmekte ve raporlanmaktadır. Bu araştırmalarda incelenen toplumların baskın özelliklerinin ele alındığı vurgulanmaktadır. Bununla beraber söz konusu araştırma sonuçlarının Amerika'nın resmî görüşü olmaktan ziyade incelemeyi yapan bilim adamlarının bilimsel yaklaşımını sunduğu da belirtilmektedir. Bk. Federal Research Division, *Sudan*, iii.

¹⁷ Bk. Federal Research Division, *Sudan*, 120-132. Batılıların en çok ilgilendikleri konuların başında kızların devlet okullarına devamı gelmektedir. Bu konuyu bilimsel saiklerle izah etmek beyhude bir çaba olsa gerektir.

zorunlu İslâmî eğitim alınması şartı konulmuştur.¹⁸ Batılı araştırmacılar arasında bu yaklaşımı, İslâmî değerlerin ön plana çıkarıldığı ve kullanılan dilin de tamamen din dili haline geldiğini söyleyerek eleştirenler vardır. Bunlardan Breidlid'e göre, teknik ve sosyal bilimlere ait kitapların bile açıklamalarda Kur'an âyetlerini kullanıyor olması, müfredat ve ders kitaplarının da siyâsî bürokrasi tarafından belirlendiği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹ Zira Batılı yaklaşım, toplumların kendi inanç ve düşünce yapısına göre hareket tarzı geliştirmeyi tehlike olarak görmektedir. Onlar, bu yaklaşımlarıyla kendi özgürlük anlayışına bir örnek sunmuş olmaktadır.

1. 2. Sivil Toplum Kuruluşlarında Kur'an Eğitimi

Tarih boyunca Kur'an eğitimi, devlete bağlı kalmamıştır. Bu bağlamda Kur'an'ın ezberlenerek korunması ve sahih tilâvetle sonraki nesillere aktarılması kesintisiz bir süreç olarak devam etmiştir. Bununla beraber Kur'an eğitimi ile meşgul olan ulemâ, siyâsî polemiklere girerek Kur'an eğitimine sekte vurulmasına taraftar olmamışlardır. Onlar, Kur'an eğitimine destek veren iktidarlarla güzel geğinmiş ve onun nesillere aktarılması vazifesini aksatmamayı tercih etmişlerdir. Bununla beraber Kur'an eğitimi bütün diğer eğitim sistemlerinden ayrı işleyen bir mekanizmayı kendi içerisinde muhafaza etmiştir. İslâm dünyasının işgale uğramış bütün bölgeleri için geçerli olan bu yargı, Sudan için de geğerlidir.

Sudan'da Kur'an eğitiminde *Halve* müessesesi merkezi bir konumda bulunmaktadır. Kur'an öğretimini esas alan bu yapının gelişim seyri ülkenin dönemlere göre aldığı şekle dair de işaretler sunmaktadır. Toplumun kendi iç dinamiği ile uzun bir süre camilerde Kur'an eğitimini sürdüren bu merkezler zamanla hükümetlerin ilgisi ile resmî bir eğitim merkezi hüviyetine bürünmüştür. Dolayısıyla Sudan'da resmî olmayan kanallarda yapılan Kur'an eğitiminden bahsetmek, Halve Kur'an eğitimi sistemini incelemek manasına gelecektir.

1. 2. 1. *Halve* Kur'an Okulları

İki yıllık bir ana okula da sahip olan *Halve* okulları şu anda Sudan'daki resmi Kur'an okullarındandır. Bu okullar yerel bölgede bulunan Müslümanlar tarafından

¹⁸ Osman, "Sudan'da Eğitim", 165.

¹⁹ Breidlid, "Education in the Sudan", 254. Bu bilgiyi veren yazar, İslâmî değerlerin ön plana çıkarıldığı bu eğitim sisteminde kullanılan dilin de tamamen din dili haline geldiğini örneklerle açıklamaya çalışır. Bütün teknik ve sosyal bilimlere ait kitapların âyetlerle açıldığı ve buralarda kullanılan örneklemelerin de Kur'an'dan alındığına dair örnekler verir.

yönetilen Kur'an okullarıdır ve devlet tarafından mali olarak desteklenir.²⁰ Bu okullarda başlangıç seviyesinde Kur'an eğitimi verilir ve hafızlık da yaptırılır. Buralar aynı zamanda zikir meclisleri olarak da kullanıldığından bu kurumların bir nevi tekke vazifesi gördüğü de söylenebilir.²¹ Bu okul, Sudan'da ve Mağrib ülkelerinde örnekleri bulunan okul, cami ve barınma yerinin bir merkezde toplanmasından oluşan *el-mesîd* ile benzer bir konuma sahiptir.²² Eğitim ve toplumsal faaliyetlere merkezlik yapma fonksiyonu ile mesîdlerin günümüz modern okullarına benzediği de söylenmiştir.²³

Halve okulları, Kur'ân tilâveti ve hafızlık eğitiminin yanı sıra toplumsal bir işlev de görmektedir. Burada Kur'an öğrenen talebeler, ders yapabilmek için odun toplamak, öğrencilerin su ihtiyacını gidermek için kuyulardan su çekmek, oraya gelen misafirlerin hizmetinde bulunmak ve diğer *halvelerin* inşasında çalışmak gibi birçok işleri de yapmaktadırlar. Bu işlerin görülmesinde öğrencilerin tam bir el birliği ve ekip çalışması örneği sundukları görülmektedir.²⁴ *Halve* okullarının sosyal etkinliklerde bulunması ise hem toplum ile iç içe olması hem de genel halk kitlesinin rağbet ettiği yerler olması dolayısıyladır.

1. 2. 1. 1. *Halve* Okullarında Kıraat Eğitimi

Halve okullarında kıraat eğitimi de verilmektedir. Şöyle ki bu okullarda, öğrenciler ilk etapta okuma-yazma öğrenmektedirler. Sonrasında talebelere tecvîd üzere Kur'an tilâveti ve hafızlık eğitimi verilmektedir. Fakat bu okullarda verilen eğitimin üst düzeyde olmadığı ve öğrencilerin büyük bir kısmının Kur'an'ı ezberlemeden bu okullardan ayrıldıkları da belirtilmiştir.²⁵ *Halve* mekteplerinde hafızlıklarını ikmâl edenler, Kur'an öğretiminde Ebû Amr kıraatini esas alırlar. Âsım kıraatinin Hafs rivâyeti ile Nâfi' kıraatinin Verş rivâyeti de takip edilen kıraatlerdendir. Takrîben 30.000 câminin bulunduğu Sudan'da 38.000 *halve* okulu bulunmakta iken²⁶ Şu anda bu sayı

²⁰ Breidlid, "Education in the Sudan", 252. Bu okullarda kullanılan materyaller şunlardır: el-levh [bu, ezber ve yazıyı öğretmek için elle cilalanmış dikdörtgen bir ağaçtır. Bu ağaca yazı yazılabilir ve yazılar silinebilir. Yine her sabah yazılan yazı kontrol edilip tashîhten geçirilir], ed-dâviye, er-ramiyye, es-sihha, el-mütâle'a, el-'arda. Muhammed Halîfe Sıddîk, "Tecribetü'l-medârisi'l-Kur'âniyye fi's-Sûdân", *Mecelletü Usûli'd-Dîn* 11 (2017), 311-312.

²¹ Avnü'ş-Şerîf Kâsim, *Kâmûsü'l-lehçeti'l-âmmiyye fi's-Sûdân* (Hartûm: Dâru's-Sûdâniyye li'l-Kütüb, 1972), 210.

²² Ahmed, *el-Mesîd*, 3. Bu okullar Sudan'da Müslümanların her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılandığı hatta askeri talimin bile yapıldığı mekânlardı. Yûsuf el-Halîfe Ebûbekir, *el-Mesîd* (Hartûm: Vizâratü't-Tahtid el-İctimâ'î Yayınları, 1994), 3.

²³ et-Tayyib Muhammed et-Tayyib, *el-Mesîd* (Dimeşk: Müessesetü's-Sâlihânî Yayımevi, 1999), 42.

²⁴ Yahyâ Muhammed İbrâhîm, *Târihu't-ta'limi'd-dîni fi's-Sûdân* (Beyrut: Dâru'l-Celîl, 1987), 107.

²⁵ Osman, "Sudan'da Eğitim", 167.

²⁶ Diyanet TV (DİB), "Sudan'da 'Halve' Mektepleri" (Erişim 20 Nisan 2018).

5500 civarındadır.²⁷ Sudan’da ortaöğretimde 1912’de tesis edilen dinî okul sistemi takip edilerek, modern okullar örnek alınmak suretiyle Arapça ve İslâmî derslere ağırlık verilmiştir. Bu okullarda *Halve* mezunları kıraat eğitimlerini devam ettirerek Arapça ve Kur’an çalışmalarında uzmanlaşırlar. Akabinde öğrenciler sınava tabi tutularak Kur’an ve İslami Araştırmalar Üniversitesi’ne girebilirler.²⁸

Sömürgeciler, muhtemel tehlikeleri düşünerek toplumun omurgasını oluşturan bu eğitim sistemini değiştirme veya lağvetme yoluna gitmemişlerdir.²⁹ Zira Batılı sömürgeciler, kendi kuracakları sosyal ve kültürel yapının yöre halkını ister istemez belli bir modern anlayış ve hayata icbâr edeceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle *Halve* okulları gibi tarihi geçmişe sahip yapıları hemen ortadan kaldırmamışlardır.

1. 2. 2. Medârisü’l-Kur’an

Yirminci asrın son çeyreğinde, *halve* eğitimiyle devlet okullarında verilen eğitimi bir araya getirmeyi teklif eden akademisyen ve hocaların istekleri, hükümet tarafından da uygun görülmüş ve hafızlar liseyi bitirmiş addedilmiş; peşinden de mezunlara Ümmü Dermân Kur’an-ı Kerim ve İslami İlimler Üniversitesi Kur’an-ı Kerim Fakültesi’ne girme hakkı verilmiştir.³⁰ Sudan’da Kur’an okullarını sistemli bir şekilde sokma fikrinin el-İslâh ve’l-Müvâsât Cemiyeti genel sekreteri Şeyh Abdül-Celîl en-Nezîr el-Kârûrî’ye ait olduğu söylenir. Bu fikir 1981 senesinde karşılık bulmuştur. Medârisü’l-Kuran, *halve* okulları ile modern okul sistemini birleştirmiştir. Böylece modern eğitim anlayışı ile bir araya gelmesi sonucunda *halve* okulunda verilen eğitimi Kur’an medreselerinde de verilmeye başlanmıştır. Bununla beraber akademik bir anlayışın hâkimiyeti sonucunda *halve* okullarından çekindikleri için çocuklarını bu okullara göndermeyenler, Kur’an medreselerine rahatlıkla göndermeye başlamıştır. Aynı zamanda resmî eğitim sitemine uzak duran kimseler de Kur’an medreseleri ile çocuklarını bu okullara göndermeye başlamışlardır. Böylece iki taraflı korku ve endişeleri gideren bir okul sistemi oluşturulmuştur.³¹ Bu yaklaşımı esas alarak tesis edilmiş ilk Kur’an medresesi, Hartûm ilindeki Ümmü Büdde mahallesinde bulunan er-Rehâ el-Kur’aniyye Medresesi’dir. Ondan sonra mezkûr cemiyet tarafından hükümet destekli bir şekilde 12’si Hartûm’da olmak üzere Sudan’ın farklı illerinde erkek ve kızlar için 28 Kur’an medresesi kurulmuş; daha sonra Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bu Kur’an medreseleri kendi

²⁷ Osman, “Sudan’da Eğitim”, 167.

²⁸ Osman, “Sudan’da Eğitim”, 167.

²⁹ Osman, “Sudan’da Eğitim”, 166.

³⁰ Sıddîk, “Tecribetü’l-medârisi’l-Kur’âniyye fi’s-Sûdân”, 314.

³¹ Abdül-Celîl en-Nezîr el-Kârûrî’nin konuyu bu şekilde ele alıp değerlendirdiği kaynağa ulaşmak için bk. Sıddîk, “Tecribetü’l-medârisi’l-Kur’âniyye fi’s-Sûdân”, 314.

bölgelerinde bulunan devlet okullarına denk kabul edilmiştir. Böylece *halvelerde* verilmeye çalışılan Kur'an, hafızlık ve Arapça eğitimi ile akademik eğitim bir araya getirilmiştir.³²

Kur'an eğitiminin, modern yöntemlerle memzûc bir şekilde yeni bir sistem ve yapı ile verilmeye başlandığı döneme geçilmiştir. Müfredatta birliği sağlayan Medârisü'l-Kur'an okullarının açılması sonrası *halve* geleneği büyük oranda fonksiyonunu yitirmiş ve modern yaklaşım tarzı hâkim olmuştur.³³ Yeni sistem, hedeflerini belirlerken yerine ikâme olduğu eğitim anlayışının hassasiyetlerini göz ardı etmemiştir. Bu anlamda Medârisü'l-Kur'an okullarında verilen Kur'an eğitiminde Kur'an'dan yola çıkarak bilimsel bilgiye ulaşmanın hedeflendiği söylenilebilir. Bundan maksat, öğrencilerin zihinlerini geliştirecek şekilde tecrübeye dayalı bilgiler kullanılarak Kur'anî hakikatlerin daha da iyi kavranmasını sağlamaktır. Bir diğer hedef, Kur'an eğitimi herkesin (özellikle *halve* okullarına çeşitli sebeplerle gitmeyi reddedenlerin) ilgisini çekebilecek tarzda sunacak ortamı hazırlamaktır. Eğitim dili olarak fasih Arapça'nın kullanılması bir başka hedefdir. Böylece Kur'an eğitimine her aşamada büyük bir destek verilmiş olacaktır. Bu hedefe ulaşmakla Sudan'lı öğrenciler, başka ülkelerden gelen öğrenciler ile daha rahat irtibat kurabileceklerdir.³⁴

Kur'an medreselerine altı yaşından itibaren öğrenci kabul edilmektedir. Bu yeni okullarda hafızlık süresi sekiz sene olarak belirlenmiştir. Halve okullarında ise bu süre beş senedir. Buradaki hafızlık eğitimi diğer eğitim konuları ile beraber devam eden bir süreçtir. Buna göre ilk iki sene kıraat, fesâhat, edebiyat ve matematik ilimleri; üçüncü sınıftan itibaren ise sosyal ilimler, tabîî ilimler ve beden eğitimi dersleri yapılmaktadır.³⁵

Medârisü'l-Kur'an'da her gün iki buçuk saat Kur'an dersi verilmektedir. Bu süre zarfında tashîh-i hurûf olarak isimlendirilebilecek temel eğitimin yanında hafızlık ve tefsir dersleri yapılmaktadır. Buradaki Kur'an derslerinde esas olarak da *halve* usûlü kullanılmaktadır. Buna göre hoca, tek bir derste bütün süreçleri takip etmektedir. Kendilerine ayrılan bir mekânda belirlenmiş bir süre zarfında dersini yapan öğrenciler

³² Bu yeni okul sistemine bu şekilde çok olumlu bir gelişme olarak bakan bir çalışma için bk. el-Hayr Muhammed el-Abîd, *Tecribetü'l-medreseti'l-Kur'âniyye fî ta'lîmi'l-'Arabîyye ve imkâniyyetü'l-istifâdeti minhâ fî ta'lîmi'l-'Arabîyye li'n-nâtikîne bi ğayrihâ* (Ammân: Dâru'l-Cinân, 2010), 55.

³³ Bu, medrese-mektep, tevhit-i tedrisat evrelerini geçirip sonunda tamamen modern/Batılı eğitim anlayışının hâkim olduğu günümüz ortamına ulaşılmış olması anlamında Türk-İslâm tecrübesi ile benzerlikler taşımaktadır.

³⁴ Ahmed Ali el-İmâm, *el-Halve ve'l-'avedü'l-halve* (Hartûm: Dâru Müshafi İfrîkiyye, 2005), 172.

³⁵ Bu yeni Kur'an okullarında verilen eğitim aşamalarını detaylı bir şekilde görebilmek için bk. Sıddîk, "Tecribetü'l-medârisi'l-Kur'âniyye fî's-Sûdân", 317-320.

daha sonra hocanın huzurunda derslerini okumaktadırlar. Kıraat eğitimi bu usûl ile tamamlanınca yazı eğitimine geçilmektedir.³⁶

Geleneksel okul anlayışı ile modern şartların ortaya çıkardığı yeni eğitim yaklaşımının bir araya gelmesinden oluşan bu okullardan beklenen verimin alındığı görülmektedir. Bu birleşmenin gerçekleştirilmesinde hedef, toplumun her kesiminden çocukların beraber gidebildiği bir okul sisteminin kurulmasıdır. Böylece hem İslâmî hem de modern eğitim müfredatını bir arada yürütme hedefine de büyük oranda ulaşılabacaktır. Bununla beraber, klasik eğitim sisteminde verildiği kadar yoğunlukta Kur'an dersi verildiği söylenemez. Ancak öğrencilerin büyük bir kısmının bu eğitim tarzından memnun olduğu söylenilebilir.³⁷

2. KUR'AN EĞİTİMİNİN TEMEL İLKE VE ESASLARI ÇERÇEVESİNDE SUDAN TECRÜBESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hız. Peygamber'den itibaren Kur'an'ın öğretiminde bazı ana ilkelerin muhafaza edildiği görülmektedir. Bir eğitimin başarısı gayesini gerçekleştirmede yatmaktadır. Sudan'da Halve okulları ile başlayarak Medârisü'l-Kur'an ile devam eden Kur'an eğitim sistemini bu ilkelere göre şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

A. Yöntem ve Teknik: Her ne kadar geleneksel olarak kullanılmakta olan tadrîcîlik yönteminin başarılı olduğunu ve devam etmesi gerektiğini söylemek gerekli ise de Halve okullarında günümüzde bir yöntem/teknik değişikliğine gidilmesi zaruri bir ihtiyaç gibi durmaktadır. Ayrıca modern tekniklerin kullanımının daha sağlıklı olacağı söylenilebilir. Medârisü'l-Kur'an'larda ise yönetsel sıkıntılar daha aza indirgenmiş durumdadır. Yaparak gösterme, grupla çalışma, egzersiz ve soru-cevap gibi teknik unsurların iki okul sisteminde de kullanıldığı görülmektedir.

B. Niyet ve Hedef: Niyet noktasında iki okulda da başarılı bir yol takip edildiği söylenilebilir. Hedefe varma noktasında ise Halve okullarında bugün bir başarısızlık olduğu müşahade edilmektedir. Zira okulu hafızlığını tamamlayarak bitiren talebe sayısının çok düşük olduğu görülmektedir. Daha hafifletilmiş Kur'ani eğitimi ile Medârisü'l-Kur'anlar hedefe daha fazla ulaşabilmektedir denebilir. Bununla beraber her iki sistemde de Kur'an eğitiminde doğru telaffuz ve tecvid kurallarının uygulanması

³⁶ Sıddık, "Tecribetü'l-medârisi'l-Kur'âniyye fi's-Sûdân", 320-322.

³⁷ el-Abîd, *Tecribetü'l-medraseti'l-Kur'âniyye*, 55-56.

anlamında yerel lehçenin çok etkili olduğu, telaffuzda bozukluklar olduğu müşahede edilmektedir.³⁸

C. Samimiyet ve İhlas: Bu noktada eski zamanlar ile günümüz arasında çok büyük farklılıklar olduğu söylenemez. Bu hususta İslami bir kişilik inşası amacı hususunda tam bir samimiyetle hareket edildiği söylenebilir.

D. Hoca ve Talebenin Hazır Bulunuşluğu: Bu noktada modern unsurların devreye girerek özellikle talebelerin farklı ilgilerinin oluşmasına yol açtığı görülmektedir. Kur'an eğitimine başlamadan akli ve kalbi bir hazırlık aşamasını farklı metotlar da kullanarak ciddiye almak gerekmektedir.

E. Mekân ve Ortam: *Halve* okulları geleneksel olarak cami benzeri yerlerin bir bölümünü kullanmaktadırlar. Bununla beraber son zamanlarda modern okullara benzer *Halve* okullarının açıldığı da görülmektedir. Bu konu bir toplumun kendi kültürel zekâ ve yaşayışı ile alakalı bir durumdur. Dolayısıyla dış değerlendirme çok yerinde olmayabilir. *Medârisü'l-Kur'anlar* ise modern mekânları tercih etmektedir ve bu tercihi amacı açısından başarılı bir netice almıştır.

3. BAZI BATI KAYNAKLARINA GÖRE HALVE VE MEDÂRİSÜ'L-KUR'AN

Uzun bir süre sömürgeci olarak Sudan'da bulunmaları dolayısıyla Batılılar'ın buradaki Kur'an eğitim merkezlerinin tarihi ve hali hazırdaki uygulamalarına ilgi duydukları görülmektedir. Bu değerlendirme sahiplerinden birine göre *halveler*deki eğitim, İslâm şeriatı ve ahlaki tarafından belirlenmiş ideolojik bir kavrayış ve uygulamaya dayanan evrensel bir yapıya sahiptir. Bu yaklaşım sahibi, bunu İslâm eğitim felsefesinin tabiatındaki evrensellik olarak kabul etmektedir.³⁹ İlkokulu okuyabilmek için zorunlu hale getirilmiş olan bu okul öncesi Kur'an eğitimi ile Kur'an tilâvetinin doğru bir şekilde aktarımı hedeflenmektedir. Bu da en önemli eğitim yıllarının Kur'an eğitimine tahsis edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla modern Batılı yaklaşıma göre farklı yaş grubundan öğrencileri de kabul ediyor olmaları bu okulları çok önemli bir konuma yerleştirmektedir.⁴⁰ Lise ve üniversite eğitimleri için zorunlu hale getirilmiş bu okul sistemi Batılılar açısından tatmin edici ve uygun olarak değerlendirilmemektedir. Bundan dolayı seküler bir metot ve hedefe sahip olan Batılı

³⁸ Bu tespit, Yunus Emre Enstitüsü'nün daveti üzerine 4 günlüğüne (3-7 Haziran 2020) gittiğim Hartum ve civarını kapsayan ziyaretim süresince bulunduğum cami, medrese, tekke ve fakültede dinleme ve sohbet fırsatı bulduğum Sudanlı Müslümanlardan edindiğim intibaya dayanmaktadır.

³⁹ Timothy Reagan, *Non-Western Educational Traditions: Alternative Approaches to Educational Thought and Practice* (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1996), 132.

⁴⁰ Breidlid, "Education in the Sudan", 252.

eğitim anlayışı ile Kur'an'ı esas alan bu yaklaşım birbirinden tamamıyla farklıdır. Onlara göre Kur'an eğitimini temele alan bu eğitim anlayışı bilimsel ve akılcı değildir.⁴¹ Burada şuna değinmek gerekir ki Avrupalıların ve Amerikalıların kendi koydukları değer sistemini evrensel kabul ederek bütün diğer milletleri buna göre tasnif etmeleri, diğer milletleri küçümsemek olarak değerlendirilebilir.⁴²

Batılı yaklaşımda özellikle kızların eğitim aşamalarına katılım oranı çok büyük öneme sahiptir. Buna göre Sudan'da kızların eğitim sistemine katılımına mani olan engellerin başında onların Kur'anı eğitimlerini temele alan *Halve* okulları gelmektedir. Batılılar'ın yaklaşımları açısından Sudan'da kızların resmı eğitim süreçlerine katılımı çok yetersizdir. Özellikle bu okulların, kızları seküler eğitimden uzak tuttuğu belirtilmektedir. Batılılar'a göre bu geri kalmışlığın sebebi ise gelenek yani İslam'dır. Zira bu geleneğe göre kızlar okumamalı, evlenmek ve kocalarına hizmet etmek için kendini hazırlamalıdır. *Halve* okullarında verilen eğitim, Batılı anlayış açısından gereksiz, zararlı ve aynı zamanda gayr-i modern olarak tanıtılmaktadır.⁴³ Bu arada yirminci asrın ilk çeyreğinden itibaren Batılılar tarafından gerçekleştirilen uygulamalarda aslında modern anlayışın kabul etmediği olumsuzlukların olduğunu itiraf edenler de vardır. Onlara göre bu, Batılı değerleri anlamamış kabiliyet yoksunlarının hezeyanlarıdır.⁴⁴

4. HEDEFLER VE ÇIKTILAR BAğLAMINDA SUDAN VE TÜRKİYE'DEKİ KUR'AN EğİTİMLERİNİN KARşILAşTIRMASI

Çağdaş dönemlere gelinceye kadar geçirdikleri aşamalar bakımından Sudan ve Türkiye'de Kur'an eğitim sisteminin benzer nitelikler taşıdığı grlmektedir. şöyle ki

⁴¹ Seyyed Hossein Nasr, "Islamic Education and Science: A Summary Appraisal", *The Islamic Impact*, ed. Yvonne Yazbek Haddad-Byron Haines-Ellison Findly (Syracuse: Syracuse University Press, 1984). Ayrıca bk. Abdul Latif Tibawi, *Islamic Education: Its Traditions and Modernization into the Arab National Systems* (London: Luzac-Company Ltd., 1972), 35.

⁴² Edward W. Said, *Culture and Imperialism* (New York: Vintage Books, 1993), 50. Bilgi, bilginin dolaşımı ve g ile bağlantı kuranlar da vardır. Bu değerlendirmelerden birine göre bilgi, asla tarafsız değildir. Bilgi, gerçekle tecrbı ve nesnel bir ilişki içinde asla var olmaz. Bilgi güçtür ve bilginin dolaşımı, gn toplumsal dağılımının bir parçasıdır. John Fiske, *Reading the Popular* (Boston: Unwin-Hyman, 1989), 149-150. Konunun mütemmim cz' olması anlamında Foucault'nun İslamcılar'a göre bilginin ge g katan bir şey olduğu kadar bilginin gn bir ürünü olarak kabul edildiği şeklindeki değerlendiresine yer vermek yerinde olacaktır. Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings 1972-77* (Hertfordshire: Harvester Press, 1980), 98.

⁴³ Bu değerlendirmeler için bk. Federal Research Division, *Sudan*, 128. Burada kızlara yönelik olarak öncelikle bir ilkokul olarak 1907'de kurulan ve 2000'lerde bir niversite haline gelen Omdurman Ahfad Kız niversitesi'nin (Ahfad University for Women in Omdurman) tek olumlu gelişmeyi sağlayan kurum olduğu söylenmiştir. Sudan'daki en eski ve en geniş özel niversite konumundaki bu okulda 2006 verilerine göre 5000 kız ğrenci kayıtlı durumdadır. Burada belirtildiğine göre eğitimi elit sınıf kız çocuklarını bu okula göndermek için büyük çaba sarf etmektedirler.

⁴⁴ Böyle bir iddianın temellendirilmesi ve Sudan'da Batılı değerlerin sunumuyla alakalı problemlerin incelenmesine dair bk. Ali A. Mazrui, "Churches and Multinationals in the Spread of Modern Education: A Third World Perspective", *Third World Quarterly* 1/1 (Kasım 2007), 30.

Sudan’da asırlardır varlığını devam ettiren ve talebenin kıraat eğitimini başından itibaren hocadan şifâhî olarak ahz etmesi esasına dayanan *Halve* okullarının Türkiye’de Cumhuriyet’in kurulmasından sonra oluşup gelişmiş olan Kur’an Kursu tecrübesi ile benzeşen ve ayrılan yönleri vardır. Aynı zamanda Batılı anlamda kurulmuş olan okulların etkisi ile ortaya çıkan yeni yönelimleri de karşılamak üzere Sudan’da tevhd-i tedrisât olarak değerlendirilebilecek Medârisü’l-Kur’an tecrübesi ile Türkiye’de birçok aşamalardan geçerek bugünkü şeklini almış olan İmam-Hatip Lisesi tecrübesi arasında da benzerlikler vardır.

Kur’an eğitiminin klasik yöntemlerle yapılmakta olduğu *Halve* okulları Müslümanların desteği ile ayakta kalmıştır. Modern zamanlarda Kur’an eğitiminin de verildiği alternatif okullar açılmış olsa da *Halve* okulları halen özellikle kırsal kesimde varlığını devam ettirmektedir. Türkiye’de ise Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren uzun asırların tecrübesi ile oluşmuş medrese sistemi ile Kur’an eğitiminin yapıldığı özel okullar olan Dârükkurrâlar, Tanzimat’la başlayarak modern yönelimlere sahip olunan eğitim zihniyeti sonucunda eski prestijlerini kaybetmişlerdir.⁴⁵ Bunun neticesinde medrese sisteminin alternatifi olarak mektep okul sistemi kurulmuştur.⁴⁶ Nihayetinde 1924 senesinde “Tevhd-i Tedrisât Kanunu” ile medrese, mektep, tekke, zâviye ve bütün diğer İslâmî eğitim ve öğretim merkezleri kapatılmıştır.⁴⁷ Bu kanunla tamamıyla Batılı anlamda seküler eğitim verilen yeni okul sistemine geçilmiştir.⁴⁸

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanını takip eden yıllarda birçok gelişmelere şahit olunmakla beraber⁴⁹ hem çocuklara hem de yetişkinlere başlangıç seviyesinden hafızlık aşamasına kadarki Kur’an eğitimi ve diğer temel dini bilgilerin sunulduğu programların uygulandığı merkezler anlamında Kur’an Kursları, 1965 yılından itibaren açılmaya

⁴⁵ Cumhuriyet dönemi gelişmelerine giden yolda en önemli yapı taşlarının Tanzimat sonrası atıldığı görülmektedir. Batılılaşmanın etkisi ile din dersleri, bu okullarda okutulan diğer dersler gibi müstakil bir ders olarak okutulur olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997).

⁴⁶ Klasik dönemde Osmanlı eğitim sisteminin merkezinde sıbyan mektebi, medrese ve devlete bürokrat yetiştiren Enderun mektebi yer almıştır. Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi-Amaç-Yapı-İşleyiş* (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 189-190.

⁴⁷ 3 Mart 1924 yılında yayınlanan bu kanun ile İmam-Hatip mektepleri ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesi tesis edilmiş, medreseler kapatılmıştır. Fakat bu kanunda yer almamasına rağmen re’sen yapılmıştır. Zeki Salih Zengin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 95-98.

⁴⁸ İlk İstanbul’da olmak üzere İmam-Hatip Mektepleri ve yanında da İlahiyat Fakültesi’nin açılarak din bilgisinin örgün eğitimin bir konusu haline getirilmesi ile alakalı bk. Zeki Salih Zengin, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kur’an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2011), 4-5.

⁴⁹ Bu gelişmeler arasında ortaokul ve liselerde din derslerinin tamamen kaldırılması, İmam-Hatip Mektepleri ile İlahiyat Fakültelerinin kapatılması, camilerde yapılan vaazlar dışında nerede ise dinin anlatılıp öğretileceği hiçbir yerin kalmamış olması da bulunmaktadır. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 138-152.

başlanmıştır. 1971 yılında yayınlanan yönetmelikle yasal zemin de sağlandığı için Kur'an kurslarının sayıları hızla artmıştır. Bu kurumlar başlangıçta sadece hafız yetiştirmek maksadı ile açılmış olmakla beraber sonradan buraların müfredatlarına din görevlisi yetiştirme programları da eklenmiştir. Mezkûr müesseseler, bugün sadece başlangıç seviyesinden hafızlığın ikmâlîne kadarki Kur'an eğitimini esas alan bir yapıya kavuşmuştur.⁵⁰

Tarihi gelişimlerinde çok benzerlikler olsa da⁵¹ *Halve* ve Kur'an kurslarının tam olarak aynı tecrübeyi yaşadıkları söylenemez. şöyle ki *Halve* okullarında birçok öğrenci hafızlığını bile tamamlayamadan mezun olmaktadır. Yine bu eğitim kurumlarında okuyanlar devlet okullarına girme imkânını kaçırdıkları gibi tam olarak programdaki hedefe de ulaşamamaktadırlar. Bundan dolayı son zamanlarda bu müesseselerin modern teknik ve yöntemlerle destekli bir şekilde yenilenmesi öngörölmekte ve bu yönde çalışmalar hızlandırılmaktadır.⁵² Bu yönü ile Türkiye'de Kur'an kurslarının çok daha erken zamanlarda modernleşme yönünde adımlar attıkları görölmektedir. Bunun sağlanmasında bu kursların Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde olmasının ciddi bir rolü vardır. Bununla beraber Kur'an kurslarından mezun olan talebelerin de hafızlıklarının yanı sıra Arapça ve diğer Kur'anî ilimlerdeki vukûfiyetlerinin yeterli olduğunu söylemek zordur.

Bununla beraber halve okulları ile Kur'an kurslarının müfredat ve uygulama yöntemleri birbirine çok benzemektedir. İki okulda da talebeler sabah namazından önce kaldırılır, sabah namazı cemaatle kılınır ve sonrasında hoca talebelerle teke tek ilgilenmek suretiyle ders yapılır. Buralar hem toplu ta'lim derslerinin yapıldığı hem de her talebenin kendi dersini verdiği birebir uygulamanın olduğu yerlerdir. Yine her iki okul sisteminde de Kur'an öğrenimi ve hafızlık yanında başta ilmihal bilgileri olmak üzere çeşitli dini bilgilendirme dersleri yapılmaktadır. Halve okul sisteminde talebe, okula yardım etmek üzere fiziki gücün kullanılmasını gerektiren çeşitli işleri de yapmaktadır. Bununla beraber Kur'an kurslarında maddi imkânların Halve okulları ile kıyaslanmayacak kadar zengin olduğu görölmektedir. Zira Türkiye'de Kur'an kursları devlet ve millet eliyle sürekli desteklenmektedir.

⁵⁰ "Kur'an Kursu" tabirinin "küttâb", "dârülkur'an", "dârülkurrâ", "mektep" gibi tabirlere kadar geri götürölerek tarihi gelişimi içinde ele alındığı bir çalışma için bk. Mustafa Çağrı, "Kur'an Kursu", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/423-426.

⁵¹ Halve okulları, sadece belli mekânlarda olmayıp herhangi bir caminin müstemilatında veya başka okulların bir bölümünde de kurulmaktadır. Aynı şekilde Osmanlı döneminde Kur'an eğitim merkezleri olan dârülkurrâlara mescitlerde, evlerde veya tekkelerde de yer verildiği bilinmektedir. Yusuf Alemdar, *İstanbul'da Kur'an Okulları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 95-107.

⁵² Osman, "Sudan'da Eğitim", 167.

Sudan'da Kur'an medreseleri bir geçiş dönemi okulları olarak kurulmuştur. Bu kurumlarda Kur'an eğitimi ile beraber modern yönelimlerin belirlediği bir eğitim de takip edilmektedir. Bu okul sistemi Sudan'da farklı kesimler arasında bir köprü olmuştur. Bu okullarda eğitim dili Arapça'dır. Söz konusu Medârisü'l-Kur'an eğitim yapılanmasını Türkiye'de İmam-Hatip liselerinin kuruluş ve gelişimi ile karşılaştırmak mümkündür. Nitekim iki okul sistemi de seküler konular ve Kur'an eğitimini bir arada sunma hedefi ile kurulmuştur. İki okul sisteminde de Kur'an eğitimi bir noktaya kadar verilebilmektedir. Hem İmam-Hatip Lisesi hem de Medârisü'l-Kur'an okulları Kur'an Kursu ve *Halve*'lerde verilen Kur'an eğitiminden çok uzakta bir müfredata sahiptir. Bu durum, bu eğitim kurumlarının kuruluşunda öngörülmüş olan bir husustur. Ayrıca Medârisü'l-Kur'an'larda eğitim dilinin Arapça olması büyük bir farklılık olarak değerlendirilebilir. Fakat ana dili Türkçe olan Türkiye'deki bir eğitim kurumunda Arapça'nın en çok verilen dersler arasında yer alması iki kurum arasındaki ortak noktalardan kabul edilebilir.

Medârisü'l-Kur'an'lar İslâma meyilli kesimlerin Batılı tercihleri ön plana çıkaran toplum kesimi ile bir birleşme noktası olarak görülmektedir. İmam-Hatip Lisesi ise Osmanlı sonrası medreseleri kapatan yeni Cumhuriyet idaresinin din eğitimini de kontrol etme ve istediği şekilde yönlendirme amacına matuf bir hedefe sahip olarak Medârisü'l-Kur'an'larla benzerlik arz etmektedir. Medârisü'l-Kur'an'lar, Sudan'da klasik İslâmî eğitim sistemi ile laik eğitim anlayışının birleştirilmesini hedeflemiştir. Medreseleri kapatmak suretiyle eğitimde birliğe giden "Tevhîd-i Tadrîsât Kanunu" da bu minvalde değerlendirilebilir. Yalnız bu değerlendirme derinlemesine incelendiğinde uzun asırların bir semeresi olan medrese sistemini ortadan kaldıran uygulamanın niyetine dair bazı sorgulamaları da beraberinde getirebilir.

Medârisü'l-Kur'an, İslâmî yönü ağır basan ve Kur'an eğitimini belli bir seviyede verebilecek bir müfredata sahiptir. Oysaki İmam-Hatip liselerinin amacında ve müfredatında Kur'an eğitimi baskın değildir. Nitekim diğer branşlar kadar ve hatta ilk zamanlarında daha da az ders saatine sahip kılınmıştır. Ancak bugün geldiği duruma bakıldığında proje İmam-Hatip sistemi ile Kur'an ve hafızlık eğitime yönelik özel bir uygulama gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu eğitimi alan öğrenciler arasında hafızlığını bitirenler bulunmaktadır. Aynı şekilde Medârisü'l-Kur'an'lar da Sudan'da bugün resmi olarak kabul edilen eğitim kurumları olarak çeşitli derecelerde Kur'an ezberini de içeren bir sisteme sahiptir. Bununla beraber Sudan'da bu okulları bitirmek, üniversiteye geçişlerde bir imtiyaz sağlamaktadır. Zira bütün yükseköğretim kurumlarında 12 saatlik Kur'an ve İslâm dersleri müfredatını tamamlamak mecburidir. Oysa Türkiye'de herhangi bir üniversite ve fakülteye başvurmak ve kaydolmak için böyle bir ön şart yoktur. Son 40 senelik tarihi içinde birçok değişiklikler geçirmiş olmakla beraber son zamanlarda İmam-Hatip Lisesi mezunlarına büyük imkânlar

sağlandığı söylenebilir.⁵³ Fakat bu imkânların toplumun İslâmî hayatı daha güzel yaşamasına fırsat sağladığını söylemek zordur. Şöyle ki sunulan imkânlar ile elde edilen netice birbiriyle örtüşmemektedir. Bununla beraber, İmam-Hatip lisesinde alınan eğitimin Türkiye’de İslâmî bir hayatı üst düzeyde yaşamak isteyenler için bir umut olma durumu varlığını devam ettirmektedir. Bütün eksikliklerine ve eleştirilere rağmen İmam-Hatip liseleri Türk toplumunun İslâmî eğitim merkezlerinin başında gelmektedir.

Netice olarak bu iki okul sisteminin kuruluş ve gelişimlerine bakıldığında bu müesseselerin sadece eğitim odaklı bir gayenin sonucu olmadıkları söylenebilir. Zira her iki ülkede de bu okullara tevhd-i tedrisât çalışmalarının bir unsuru olarak yer verilmiştir. Bundan dolayı iki ülkede de bu okulların her zaman tartışmalara konu olduğu görülmüştür. Bu iki kurumun en büyük ortak özelliği ikisinin de resmi olarak kabul edilmiş olmalarıdır. Dolayısıyla hem Sudan’da hem de Türkiye’de derecesi zamana göre artıp eksilen bir şekilde ve resmi okullar ile gayr-ı resmi Kur’an eğitimi yapan unsurlar arasında sürtüşme devam edegelmiştir.

Tarihi olarak yakın alakası bulunan iki ülkenin idarecilerinin ve ilim adamlarının bugün de bu ilgiyi geliştirmek istedikleri görülmektedir. Özellikle üniversiteler arasındaki ilişkiyi geliştirmek, karşılıklı öğrenci gidiş gelişlerini sağlamak amaçlanmaktadır. Hatta Sudan üniversitelerinde Türkçe eğitim verilen bölümler açılması da planlanmıştır ki iki kültür ve iki dilin birbiri ile irtibatına katkı sağlaması umulmaktadır. Burada Türkçe ve Arapça’nın iç içe geçmişliğini de dikkate almak gerekir. Zira bazı çalışmalara göre 2000 civarında Türkçe kelimenin Arapça’da kullanıldığı belirlenmiştir.⁵⁴

SONUÇ

Sudan’da sömürgeleşmeden önce ve sonra olmak üzere Kur’an eğitimini iki ana aşamada ele almak mümkündür. İlk aşama, bu ülkede geleneksel yapıların ve müfredatın baskın olduğu dönemdir. Müfredat, okulların fiziki ortamı, ders işleme yöntemleri, Kur’an eğitiminin başlangıç aşamasından en üst düzeyine kadar icrâsı, hoca ve talebelerin özelliklerine varıncaya kadar bu dönemin geleneksel bir vasıf taşıdığı görülmektedir.

Sudan Batılılar tarafından işgale ve sömürüye maruz kalmıştır. Sömürgecilerin, kendi siyâsî ve ekonomik işleyişlerine zarar vermeyeceğinden emin oldukları bu

⁵³ 2021 üniversite sınavlarında geçerli olmak üzere hafızlığını tamamlayıp belgesini alan İmam-Hatip Lisesi mezunlarına İlahiyat fakültelerine girebilmelerinde kolaylık sağlamak üzere kendi aralarında bir değerlendirmeye tabi tutulacak şekilde her fakültede ayrı kontenjanlar sağlanmıştır.

⁵⁴ Amin Hassan Omer, “Târîhu’l-‘alâkât beyne’s-Sûdâni ve’d-Devleti’l-‘Usmâniyye ve mezâhiruhâ es-sekâfiyyetü’l-mü’âsıra”, *Afrika’da İslâmiyet: Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Ahmet Kavas vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 697-700.

geleneksel yapıları tamamen lağv etmek yerine onları modern teknikler ve yöntemlerle tanıştırmak suretiyle bir adaptasyon ve dönüştürme aşamasına sevk etmeyi uygun buldukları görülmektedir. Bundan dolayı geleneksel yapıların müfredatı modern anlayışta da muhafaza edilmiştir. Bununla beraber modern yöntem ve uygulamalar zamanla geleneksel yapıların unutulmasına yol açmıştır.

Modern tarzda kurulan *Medârisü'l-Kur'an* okulları ile geleneksel *halve* ve *mesîd* Kur'an eğitim merkezlerinin fonksiyonları kaynaştırılmıştır. Eğitimin her aşamasında rastlanılan modernite ile adaptasyon süreci, Kur'an eğitiminde metot ve diğer ana unsurların dönüşümü şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda *Medârisü'l-Kur'an* projesi bir ara yöntem olarak Sudan'da bulunan muhalif iki toplum kesiminin yakınlaşmasına yol açmıştır. Şöyle ki bu muhalif iki kesimden biri olan seküler eğitim taraftarları ve diğer tarafta yer alan geleneksel yapıların savunucuları, *Medârisü'l-Kur'an* okullarına çocuklarını göndermişlerdir. Birinci kesim, modern eğitim anlayış ve metodunun getirdiği bir rahatlıkla ikinci kesim ise Kur'an eğitiminin devam ediyor olmasının yani müfredatın getirdiği yakınlıkla çocuklarını bu yeni okullara göndermişlerdir.

Sudan'da Kur'an eğitiminin ana damarı Halve okullarıdır. Bu okulların özellikle Batılı sömürgecilerin çalışmaları ve modern eğitim sistemlerinin kurulmasından sonra ciddi bir kırılma yaşadığı görülmektedir. Bununla beraber çalışmada üzere geleneksel Halve okul sistemi tamamen terk edilmiş değildir. Aksine bu okullar, bir çeşit revizyona tabi olmayı modern zamanlarda tartışmış ve buna yönelik adımlar atılmıştır.

Halve ve *Medârisü'l-Kur'an* tecrübesi ile Türkiye'de Kur'an eğitiminde yaşanmış olan süreçlere dair birçok benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki Halve okulları ile Türkiye'de Kur'an kurslarının tarihi gelişimi incelendiğinde büyük benzerlikler olduğu görülmüştür. Siyasi, kültürel ve sosyal unsurların getirdiği farklılıklar bir kenara bırakılacak olursa Kur'an kursu tecrübesi ve Halve okulunda yaşanan gelişmeler bütün İslâm ülkelerinin Kur'an eğitimlerinde örnek alınabilecek unsurları barındırmaktadır. Bu, uzun dönem buralarda hüküm sürmüş olan Türk varlığının geleneksel yapılara müdahale etmediğinin de bir işaretidir.

Medârisü'l-Kur'an okulları da Türkiye'de Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile kurulmuş olan İmam-Hatip liseleri ile karşılaştırılmıştır. Öncelikle bu iki eğitim kurumunun kurulmasının siyasi bir arka plana sahip olduğu bu çalışma ile ortaya konmuştur. Sudan'da bu okullarda hafızlığını tamamlayanların belirlenmiş bir üniversiteye kabullerinin sağlanması ve bu üniversitede eğitimlerini tamamladıklarında diğer üniversitelerden mezun olanlarla bir tutulmaları Türkiye'de son yıllarda çıkarılan bir düzenleme ile İmam-Hatip liselerinde hâfızlık yapanlara belli şartları sağlamaları halinde İlahiyat fakültelerinde okuma kolaylığı sağlanması benzerlik arz etmektedir.

Medârisü'l-Kur'an okullarında modern yöntemler ve müfredat takip edilmekle beraber Kur'an ve Arapça eğitimi merkezde kalmaya devam etmiştir. Türkiye'de ise yeni kurulan İmam-Hatip liselerinde Kur'an ve Arapça eğitimi büyük oranda azaltılmıştır. Bununla beraber Türkiye'de özellikle 1950 sonrası gelişmeler ile İmam-Hatip liselerinin açılması, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Kur'an kurslarının faaliyetlerinin günden güne artması ve günümüzde hâfızlık başta olmak üzere proje okulu sistemi ile Kur'an eğitiminin resmi kanallardan çok daha kolay bir şekilde alınabilme imkânının doğması bu aradaki farkın azalmasında büyük rol oynamıştır.

Bu araştırmanın ortaya koyduğu neticelerden biri de Batılı araştırmacıların bütün İslâm beldeleri hakkında en fazla özen gösterdikleri hususlardan birinin kız çocuklarının eğitimi meselesi olduğudur. Sudan'da *Medârisü'l-Kur'an* okullarında kız çocukları modern tarzda eğitim alma imkânlarını büyük oranda yakalamışlardır. Batılı araştırmacıları memnun eden bu hususun Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği tarafından büyük oranda desteklendiği görülmektedir.

Bu çalışma, Sudan'ın büyük bir Afrika ülkesi olarak tarihinde yaşadığı onca gelgitlere rağmen, Kur'an eğitiminin kesintisiz bir şekilde günümüze kadar geldiğini gösterir. Ayrıca sadece küçük çocukların Kur'an eğitimi değil de üst düzey ilm-i kıraat eğitiminin de makalede bahsi geçen okulların müfredatı arasında yer aldığı görülmektedir. *Medârisü'l-Kur'an* okulları ile *halvede* verilen eğitim zamanla daha muntazam ve hükümet destekli hale gelmiştir. Sudan'ın yaşadığı bu Kur'an eğitimi tecrübesinin farklı oranlarda diğer İslâm ülkelerinde de yaşanmış olması, Müslüman ülkelerin istifadesine açık olduğu anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla İslâm ülkelerinin eğitim sistemlerini oluşturmada birbirleri ile irtibat içerisinde İslam ülkelerindeki tecrübe paylaşımının sağlanmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Temel hedefler ve yöntemler konusunda sağlanabilecek bir birliktelik, Kur'an eğitiminin toplumun bütün katmanlarına ulaşmasında büyük katkı sağlayacaktır. Ayrıca hükümetler de bu eğitimin üst düzey hale getirilmesi noktasında ciddi çağrılarla karşı karşıya kalabilecektir.

KAYNAKÇA

Abdullah, Abdul-Rahman Salih. *Educational Theory: A Qur'anic Outlook*. Makkah: Umm Al-Quara University, 1982.

Abîd, el-Hayr Muhammed. *Tecribetü'l-medraseti'l-Kur'aniyye fî ta'lîmi'l-'Arabiyye ve imkâniyyetü'l-istifâdeti minhâ fî ta'lîmi'l-'Arabiyye li'n-nâtikîne biğayrihâ*. Ammân: Dâru'l-Cinân, 2010.

Ahmed, Abdülhamîd Muhammed. *el-Mesîd fi's-Sûdân tûrâs ve da've*. Hartûm: Dâru's-Şerî'a, 1997.

Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmî Eğitimi ve Öğretim Metodları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi-Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.

Alemdar, Yusuf. *Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Alemdar, Yusuf. *İstanbul'da Kur'an Okulları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Avcı, Meral. "Sudan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/458-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bourdieu, Pierre-Passeron, Jean-Claude. *Reproduction in Education, Society and Culture*. çev. Richard Nice. London: Sage Publications, 2. Basım, 1990.

Bozkurt, Nebi. "Dârülkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Breidlid, Anders. "Education in the Sudan: The privileging of an Islamic discourse". *Compare* 35/3 (Eylül 2005), 247-263.

Breidlid, Anders. "Ideology, cultural values and curriculum. The case of curriculum 2005 in South Africa". *Perspectives in Education* 21/2 (Haziran 2003), 83-103.

Çağrı, Mustafa. "Kur'an Kursu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/423-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

DİB, Diyanet TV. "Sudan'da 'Halve' Mektepleri". Erişim 20 Nisan 2018. <https://www.diyanet.tv/Sudanda-halve-mektepleri>

Ebûbekir, Yûsuf el-Halîfe. *el-Mesîd*. Hartûm: Vizâratü't-Tahtîd el-İctimâ'î Yayınları, 1994.

Federal Research Division. *Sudan – A Country Study*. ed. La Verle Berry. Washington DC: Library of Congress, 5. Basım, 2015.

Fiske, John. *Reading the Popular*. Boston: Unwin-Hyman, 1989.

Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings 1972-77*. Hertfordshire: Harvester Press, 1980.

Gökdemir, Ahmet. “Osmanlı Kur’an Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım 2017), 43-60.

Hamidullah, Muhammed. *Kur’an-ı Kerîm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 1993.

İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf. *en-Neşr fi’l-kırâ’âti’l-‘aşr*. thk. Ali Muhammed Dabbâ’. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye.

İbrâhîm, Yahyâ Muhammed. *Târîhu’t-tâ’lîmi’d-dînî fi’s-Sûdân*. Beyrut: Dâru’l-Celîl, 1987.

İmâm, Ahmed Ali. *el-Halve ve’l-‘avedü’l-halve*. Hartûm: Dâru Müshafî İfrîkiyye, 9. Basım, 2005.

Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.

Kâsım, Avnü’s-Şerîf. *Kâmûsü’l-lehce’l-‘âmmiyye fi’s-Sûdân*. Hartûm: Dâru’s-Sûdâniyye li’l-Kütüb, 1972.

Kavas, Ahmet. “Sudan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/459-461. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004.

Kazıcı, Ziya-Ayhan, Halis. “Tâlim ve Terbiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/515-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Mazrui, Ali A. “Churches and Multinationals in the Spread of Modern Education: A Third World Perspective”. *Third World Quarterly* 1/1 (Kasım 2007), 30-49.

Nahlâvî, Abdurrahmân. *Üsûlü’t-terbiyyeti’l-İslâmiyye ve esâlîbühâ fi’l-beyti ve’l-medreseti ve’l-mücteme’*. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1428/2007.

Nasr, Seyyed Hossein. “Islamic Education and Science: A Summary Appraisal”. *The Islamic Impact*. ed. Yvonne Yazbek Haddad - Byron Haines - Ellison Findly. Syracuse: Syracuse University Press, 1984.

Omer, Amin Hassan. “Târîhu'l-‘alâkât beyne’s-Sûdâni ve’d-Devleti'l-‘Usmâniyye ve mezâhiruhâ es-sekâfiyyetü'l-mü‘âsıra”. *Afrika’da İslâmiyet: Dünü, Bugünü, Yarını*. ed. Ahmet Kavas vd. 687-703. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Osman, İzzeddin Mohamed. “Sudan’da Eğitim”. *İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi*. 163-170. İstanbul: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2009.

Reagan, Timothy. *Non-Western Educational Traditions: Alternative Approaches to Educational Thought and Practice*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1996.

Said, Edward W. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1993.

Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Sıddîk, Muhammed Halîfe. “Tecribetü'l-medârisi'l-Kur’âniyye fi’s-Sûdân”. *Mecelletü Usûli’-d-Dîn* (2017).

Simone, Timothy Abdou Maliqalim. *In Whose Image? Political Islam and Uban Practices in Sudan*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994.

SU, State University. “Sudan: Educational System Overview”. Erişim 2011. <https://education.stateuniversity.com/pages/1432/Sudan-Educational-System-Overview.html>.

Tayyib, et-Tayyib Muhammed. *el-Mesîd*. Dimeşk: Müessesetü’s-Sâlihânî Yayımevi, 2. Basım, 1999.

Tibawi, Abdul Latif. *Islamic Education: Its Traditions and Modernization into the Arab National Systems*. London: Luzac-Company Ltd, 1972.

Yıldırım, Selahattin. *Kur’an Eğitimi Açısından Şehzade Selim’in Tire’deki Vakfiyesi*. İstanbul: Dârulhadîs Yayınları, 2004.

Zengin, Zeki Salih. “Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”. *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002).

Zengin, Zeki Salih. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kur’an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2011), 1-24.